

УДК 81-11

DOI: 10.31891/2415-7929-2021-22-21

ОЛЕНЯК М. Я.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ОБРАЗНОГО ПОРІВНЯННЯ: ДОБА АНТИЧНОСТІ

У статті описано античне потрактування образного порівняння; зокрема доводиться те, що розвідки античних філософів, логіків, ораторів і літераторів не можуть розглядатися як наївні, на противагу сучасним – науковим. Звертається увага на те, що вони не лише заклали основи вивчення образного мовлення, але й актуалізували вектори сучасних його досліджень. Зазначається вплив перекладу ключових термінів на розвиток теорій у східній і західній традиціях.

Ключові слова: образне порівняння, метафора, еталон, семантика, образне мовлення.

OLENIAK M.

Vasyl' Stus Donetsk National University

HISTORIOGRAPHY OF SIMILE: THE AGE OF ANTIQUITY

The paper deals with the ancient interpretation of simile based on the primary sources; it proves that the explorations of ancient Greek and Roman philosophers, logicians, and orators cannot be considered naive in contrast to the modern ones regarded as scientific. Attention is drawn to the fact that not only did they lay the foundations for the study of figurative speech, but also outlined the vectors of modern research: using a contemporary terminology they differentiated between logical and figurative comparisons (similes), similes of equality and inequality; discussed explicatures and implicatures, the cognitive nature of the phenomenon, types of tenors and vehicles, the role of a comparison marker, source and target mappings as well as the main functions of metaphorical speech. The article sheds some light on the most profound conceptualization of simile by Aristotle, which is often misinterpreted in modern literature, as well as on less popular sources such as Rhetorica ad Herennium, Cicero, Quintilian, and Seneca. The question concerning the key terminology translation is touched upon in the paper. It is estimated that several stages of translation (from Greek to Latin, from Latin to modern European languages) with the focus on different senses of the original terminological lexemes εἰκών and παραβολή have resulted in somewhat different approaches used in the theory of simile in the eastern and western traditions. It is found out that modern terms for simile in Ukrainian and English are not fully equivalent, they display the result of generalization, which in the process of translation has led to the blending of the originally used several terms in classical ancient literature into one, not always covering all meanings of the original source and including different meanings in different languages.

Key words: simile, metaphor, vehicle, semantics, figurative speech.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Сучасні теорії метафори, а, відтак, і образного порівняння, яке практично завжди розглядається в світлі теорії метафори, переважно позиціонуються як такі, що стоять в опозиції до класичних традицій, пов'язаних, перш за все з Аристотелем, котрий розглядав метафору виключно з позиції її функціонування в літературі та ораторських промовах [1, с. 22; 15, с. 190–193; 21, с. 3]. Однак, з відносною долею впевненості можна стверджувати, що не тільки дослідження образності сягають епохи античності, але й ключові аспекти сучасних концепцій і теорій метафори кореняться в давньогрецьких та давньоримських розвідках.

Аналіз досліджень та публікацій

Протягом двох тисячоліть урізноманітнюється термінологія, змінюється метамова та відбувається більш конкретизоване тлумачення ключових параметрів кожної окремої наукової концепції завдяки широкому колу її дослідників, проте чогось революційно нового, або такого, що могло б повністю нівелювати погляди античних авторитетів, немає. Прихильниками такого бачення проблеми можна вважати цілу низку дослідників [7; 13; 17; 20; 22; 23; 24], які знаходять ремінісценції Аристотелівських вчень в сучасних когнітивних теоріях метафори. Зокрема Swiggers [23] вбачає «дивовижно сучасні» тенденції в потрактуванні метафоричних процесів Аристотелем, в яких він прослідковує лінгвістичні, когнітивні і культурні параметри аналізу. Kirby [13] вважає, що дещо поблажливе, а інколи й агресивне, ставлення до теорій Стагирита є питанням моди і користанням з того, що подальша полемізація з ним неможлива. Про некоректне тлумачення і перебільшення різниці в поглядах на метафору давньогрецькими і сучасними дослідниками пише Filonik [7], який стверджує, що когнітивні аспекти метафори були достатньо чітко сформульовані в давньогрецьких теоретичних працях, і що Аристотель розглядав метафору не тільки як риторичний прийом, але й як концептуальний процес, що згодом частково було втрачено в давньоримській риторичній, яка слугувала основою пізніших європейських студій. Novokhatko, вивчаючи лінгвістичне потрактування метафори Квінтіліаном, доходить висновку, що «не зважаючи на те, що Квінтіліан термінологічно залишається в царині риторики, він достатньо прогресивно висвітлює деякі аспекти когнітивного, семантичного та прагматичного потрактування метафори, що наближається до того, що Лакофф назвав би «головним механізмом, за допомогою якого ми розуміємо абстрактні поняття та виконуємо абстрактні міркування» [20, с. 317].

Такі не завжди очевидні, зв'язки між класичними та сучасними підходами до потрактування метафоричного мовлення інколи, на жаль, ігноруються сучасними мовознавцями, які націлені на новизну своїх розвідок, що нерідко породжує термінологічний плеоназм і дублювання ідей без віддання належного тим геніям, які стояли при витоків наукової думки і були спроможними заложити фундамент пошуку наукової істини в умовах технічно і технологічно набагато складніших, ніж ми працюємо сьогодні.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз античних першоджерел щодо висвітлення проблеми образного порівняння, а також доведення безпосереднього впливу перекладацьких рішень стосовно ключової термінології на подальший розвиток історіографії образного порівняння.

Виклад основного матеріалу

Філософсько-антропологічний підхід до феномену образності існує стільки ж, скільки існує риторика і всі науки, які згодом розвинулися з неї. Елементи соціалізації, пізнання і буття, так чи інакше пов'язані з порівнянням і образністю, виказують не завжди очевидну для свідомості мовця мисленнєву діяльність і конструюють глобальну когнітивну категоризацію досвіду, яка матеріалізується з-поміж іншого в метафорі, аналогії, алегорії, порівнянні та інших тропях і фігурах мовлення. Через це останні не тільки ідеосинкретично використовуються, але й критично аналізуються в працях античних мислителів, починаючи з часів до нашої ери. Вже в Платона (427–347 або 348 до н.е.) з'являються роздуми про образність як когнітивну здатність, хоча сам термін він, звичайно, не застосовує, оперуючи лексемою *мислення*. Словесна образність для Платона є надзвичайно значущим явищем, яку, за словами Ford [8], він вважає неабияким здобутком своїх власних праць, порівнюючи вербалізацію образності до маленьких фігурок богів [6, с. 3], насиченість тексту якими має цінне приховане значення, зрозуміле тим, хто здатен проникнути крізь поверхневі смисли. Однак, не зважаючи на широку полеміку довкола образів, їх відповідності сигніфікатам та їхнього функційного навантаження, Платон не робить спроби інвентаризації і конструювання системи образів, а аналіз мовознавцями й літературознавцями його засобів образності неминуче розкриває філософські імплікації щодо епістемології [19]. Центральний термін, який сигналізує введення Платоном образу, і який в подальших працях інших давньогрецьких експертів з риторики вказує на образне порівняння, є лексема *εἰκών* (дослівно: *ікона, образ, подібність, портрет, статуя*), котра, як зазначено у Федрі, позначає не те, чим насправді є об'єкт, а те, до чого він уподібнюється [4]¹. Платон в своїх діалогах актуалізує багато образів, полемізуючи, перш за все, про причини вибору конкретного образу для певного денотату; він – чи Сократ, чиїми устами Платон доносить філософські ідеї до своєї аудиторії – концентрує зусилля довкола того наскільки (важко і) важливо підібрати влучний образ, який максимально точно зможе втілити задум філософа. Іншими словами, Платон намагається аргументувати різні асоціації, які можуть виникнути в процесі сприйняття реципієнтом еталону порівняння, залученого для створення відповідного образу, що беззаперечно є свідченням розуміння когніції як невід'ємної складової частини процесу створення та інтерпретації образних засобів. На цьому етапі жодної полеміки стосовно співвідношення метафори і образного порівняння, чиї долі є тісно переплетеними ще з часів античності, поки не відбувається. І в цьому відношенні можна говорити про той випадок, коли учень – Аристотель – перевершив свого учителя.

Аристотель постає ключовою особистістю античної риторики, а його праці – точкою відліку в теоріях і концепціях метафори та образного порівняння, з різним ступенем підтримки чи критики. Найбільше уваги Аристотель приділяє образним конструкціям, позначеним терміном *εἰκών*, у своїх лекціях, які складають третю книгу *Риторики*, присвячену стилю. В четвертій главі він наводить приклад образного порівняння як контрастної з метафорою структури, перефразовавши опис Ахіллеса в Іліаді: коли поет говорить про Ахіллеса, що той «*кинувся на ворога як лев*», він використовує образне порівняння (*εἰκών*), а коли він говорить, що на ворога «*кинувся лев*», він використовує метафору. Ці два всесвітньо відомі речення, як протиставлення метафори та образного порівняння, через дві тисячі років спорадично продовжують з'являтися в текстах сучасних дослідників [9; 16]. Відмінність між ними, яка полягає в наявності показника компаративності *як* (*ὥς*), на чому, власне, й акцентує увагу автор *Риторики*, стала основоположною в потрактуванні образного порівняння, втім спричинивши надто вузьку інтерпретацію останнього деякими дослідниками. Так, McCall [18, с. 32] зазначає, що таке пояснення різниці між двома конструкціями імплікує не лише те, що *ὥς* є інтегральною частиною *εἰκών*, але й те, що термін *εἰκών* може бути застосований тільки до формулювань типу «*кинувся на ворога як лев*», з чим навряд чи погодився б сам Аристотель, і що стало причиною конструювання низки сучасних теорій (особливо в Америці), які все різноманіття структур образного порівняння зводять до однієї конвенційної конструкції *X є як Y*, де аналог давньогрецької лексеми *ὥς* є індикатором образного порівняння. Іншими словами, при такому підході визначальним параметром образних порівнянь вважається

¹ Схильність до маніпуляції образами (*εἰκών*) засвідчується не тільки комунікативними прийомами античної риторики, але й популярною свого часу Афінською грою, згідно правил якої одна сторона запитувала на кого подібна певна особа (з кола гравців), пропонуючи свій варіант порівняння, а інша сторона повинна була сформулювати своє порівняння у відповідь. Відмовляючись грати в цю гру, очевидно через не надто привабливу зовнішність, Сократ використовує саме лексему *εἰκών* [18, с. 13–14].

стандартизована форма, тоді як зміст відходить на другий план. Щоправда, далі в тексті монографії знаходимо подив стосовно того, чому Аристотель використовує дієслівний дериват від *ἐκόν*, посилаючись на діалоги Платона, в яких ця лексема відсутня, або чому позначає терміном *ἐκόν* як стислі, так і розлогі синтаксичні утворення з більшою кількістю компонентів, або чому недостатньо приділяє уваги формі стилістичних фігур, заперечуючи собі в тому, що лише *ἐκόν* може мати компаративний елемент, коли говорить, що пропорційна метафора вводиться порівняльним словом *наче*, яке також є компаративним елементом. Нарешті дослідник доходить висновку, що для Аристотеля наявність формальної ознаки *ὥς* (чи її аналогів) не була ключовою в потрахуванні образних засобів (метафори і порівняння) за умови, що вони досягали бажаного стилістичного ефекту, і що *ἐκόν* могло бути різним за формою [18, с. 32–44]. Це певною мірою суперечить смислового наповненню його сучасного англійського аналогу *simile*. Не маючи можливості емпірично підтвердити повний смисловий збіг понять давньогрецького *ἐκόν* і новоанглійського *simile*, автор вдається до інтуїтивного припущення, нічим не аргументуючи останнє: «Можна зробити висновок, що в системі Аристотеля термін *ἐκόν* охоплює всі типи стилістичного порівняння, а частково інше поняття *simile*, як найбільш достойне, вже починає викристалізовуватися» [18, с. 53]. Не зважаючи на деяку суб'єктивність у спробі ототожнити Аристотелівське *ἐκόν* та сучасне англійське *simile*, необхідно віддати належне його глибокому аналізу оригінальних рукописів Стагирита, який, по-суті, свідчить про некоректність звуження поняття образного порівняння чи англійського *simile* виключно до конструкції типу *Х є як Y*, принаймні цього не робив Аристотель. В четвертій главі третьої книги він, зокрема, наводить низку прикладів *ἐκόν*, в котрих еталон порівняння, виражений у давальному відмінку, вводиться різними компаративними елементами [25].

Більшість сучасників, однак, працюють з перекладами рукописів Аристотеля, використовуючи у своїх теоріях ту термінологію та інтерпретацію, яку створили перекладачі з давньогрецької чи, пізніше, латини, не задумуючись над ступенем їхньої відповідності оригіналу тексту, або й взагалі не звертаються до першоджерела, відтворюючи тезу інших дослідників про те, що ще з часів Аристотеля образним порівнянням (англ. *simile*) вважається структура на кшталт *Х є як Y*. Насправді наведення прототипного для формули *Х є як Y* прикладу про Ахіллеса, котрий «*кинувся на ворога як лев*» є узагальненням цілого абзацу – дев'яти строчок Іліади [18, с. 37], що свідчить про використання Аристотелем терміну *ἐκόν* безвідносно до синтаксичної розлогості структури, яку він позначає. Більш того, конструкції, які він називає *ἐκόν*, в першу чергу асоціюються у нього з Гомерівськими образними порівняннями, відомими своєю громіздкістю, розлогістю і складністю. Було б неправильно вважати, що теза Аристотеля про те, що *ἐκόν* є довшим за метафору, а тому небажаним для прози, є питанням наявності одного лише слова. У зв'язку з цим, Аристотель вказує на певну пріоритетність розміру образного порівняння для прози, виокремлюючи прості / звичайні образні порівняння, які, очевидно, на противагу Гомерівським розлогим, можуть бути конвертовані в метафору. Прикладами таких конструкцій є власне структури, які відповідають формулі тлумачення *Х є як Y* (флейтист, як мавпа; очі близорукої людини, як полум'я лампи, на яке падають краплі води) [2, с. 285]. Він називає їх «успішними образними порівняннями», які нагадують «пропорційну метафору». Термінологічне співвідношення «успішних образних порівнянь» і «пропорційної метафори» в розумінні першоджерела навряд чи може бути доступним сучасному читачеві, оскільки думки різних перекладачів з давньогрецької дещо різняться [18, с. 48], проте факт залишається фактом: Аристотель наводить два приклади пропорційної метафори без сполучника *ὥς* (як), які класифікує як *ἐκόν*, ототожнюючи останні.

Аристотель розмежовує терміни уподібнення, образ (*ἐκόν*) і придумане порівняння, яке базується на аналогії (*παραβολή*). «Придумане порівняння» – парабола – придумується автором, і його ефективність залежить від гостроти розуму мовця, здатності відшукати потрібні аналогії [2, с. 128]. Щоправда, причини такого розмежування не експлікуються. Парадоксально, але, як зазначив Kennedy [12, с. 108], Аристотель потрахував *ἐκόν* як ефективний поетичний засіб, проте термін *ἐκόν* жодного разу не фігурує в його *Поетиці*, де останній подається як поширена форма метафори. Крім того, в жодній з його книг співвідношення між термінами *ἐκόν* та *παραβολή* не пояснюється.

Не зважаючи на неоднозначність інтерпретації Аристотелівського розуміння образного порівняння, спричинену різними перекладами і неможливістю уточнення авторського бачення, все ж можна зробити певні узагальнення: 1) *ἐκόν* є тісно пов'язаним з метафоричним мовленням і охоплює різні за структурою образні порівняння; 2) *ἐκόν* обов'язково має показник компаративності, тобто формальний елемент, який відрізняє його від метафори, однак останній не обмежується конкретною словоформою; 3) *ἐκόν* розглядається як підвид метафори, хоча ніколи з нею повністю не ототожнюється, виказуючи різні формальні показники і жанрові преференції; він також не дорівнює аналогії і «придуманому порівнянню (*παραβολή*)». Єднальним поняттям для усіх трьох термінів є аналогія, яка вважається основою «придуманого порівняння» і «пропорційної метафори», котра, в свою чергу, конвертується в *ἐκόν* [2, с. 284]. Аристотелівські тексти засвідчують оперування суміжними термінами зі спільною основою – аналогією, – без докладного пояснення їхніх співвідношень, що, ймовірно, не було метою автора *Риторики*, і що може мати причетність до різного смислового наповнення термінологічних аналогів, використовуваних в подальших перекладах. Так, конструкції, які охоплюються кожним з трьох термінів в українській мові позначаються словосполученням *образне порівняння*, який очевидно поєднує два ключові терміни тексту-оригіналу: полісемічну лексему *ἐκόν*

(в значенні 'ікона, образ') та *παραβολή* (придумане порівняння), в той час як англomовна література оперує словом *simile*, яке використовується для перекладу *εἰκὼν* (в значенні 'подібність'), і не включає сему порівняння, що може бути причиною невіднесення структур *simile* до домену порівняльних конструкцій багатьма західноєвропейськими та американськими дослідниками. Інакше кажучи, полісемія первісного терміну, а також наявність інших суміжних термінів, може бути першочерговою і зараз слабо очевидною причиною того, що в українському мовознавстві образні порівняння завжди розглядалися в царині компаративних конструкцій, в той час як в англomовній спеціалізованій літературі *simile* розглядається окремо від компаративних структур, а її причетність до категорії компаративності вимагає додаткового доведення і аргументації сучасними мовознавцями [9, с. 170, 194, 289; 11, с. 125].

Після смерті Аристотеля, на жаль, немає жодних вагомих давньогрецьких праць, присвячених образному порівнянню чи метафорі, які з'являються пізніше в Древньому Римі, мовою оригіналу котрих тепер стає латина – черговий виклик для перекладу теорій на всі мови світу, а, відтак, встановлення прямих смислових відповідників, зокрема в термінології. Найвідомішою роботою в період після Аристотеля і до Цицерона є підручник з риторики *Rhetorica ad Herennium*, датований першим століттям до нашої ери, автором котрого певний час вважався Цицерон, проте первісна гіпотеза зазнала серйозної контраргументації. Ключовими термінами, пов'язаними з образним порівнянням, в ньому є *similitudo*, *simile* та *imago*. Caplan [5] перекладає перший термін як «порівняння», а другий – як «образне порівняння». Подальші дослідники піддають сумніву доцільність розмежування цих понять в перекладі і припускають, що автор *ad Herennium* використовує їх як взаємозамінні, виказуючи при цьому певне протиріччя, адже далі вони констатують, що велика кількість прикладів *similitudo* демонструє власне образне порівняння (*simile*), а ще більша частина – ні, і що приклади *similitudo* у своїй сукупності охоплюють ширший діапазон контекстів, ніж ті, які в оригіналі позначаються терміном *simile* [18, с. 77–78]. Виходячи з цього, можна припустити, що перекладач першоджерела був правим у підборі відповідників і вищезазначені терміни в розумінні автора не були взаємозамінними, а вступали в гіпонімо-гіперонімічні відношення. Третій термін – *imago* – перекладач також перекладає як *simile* (образне порівняння), користуючись, очевидно тим, що в тексті оригіналу чіткі критерії розмежування цих трьох явищ не прописуються; причому при первинному використанні відповідника зазначається пряма кореляція *imago* з давньогрецьким *εἰκὼν* [5, с. 385]. Стосовно структурного та смислового наповнення оригінальних термінів зазначається, що всі вони представляють засоби «прикраси думки», використовуючись в залежності від мети і методів аргументації. З тексту *ad Herennium* розуміємо, що найширшим поняттям є *similitudo*, яке включає різноманітні види порівнянь, основними функціями котрих є доведення і спростування фактів у суді. Одним з їх підвидів є найбільш метафорично орієнтовані – образні порівняння (*similitudo per brevitatem*) в оригіналі позначені терміном *simile*, які характеризуються стислістю і використовуються з метою пояснення. *Imago* вживається виключно в фігуративних контекстах з метою цензури (викликаючи емоції ненависті, заздрості та зневаги) або похвали [18, с. 70–80]. В *ad Herennium* містяться положення, які прямим чином корелюють з баченням Аристотеля: повна відповідність термінів *imago* і *εἰκὼν*, структурна стислість *simile* і *εἰκὼν*, асиметричність образного порівняння як мовного знака з пріоритетністю змісту над формою. Найбільшим, однак, відступом від бачення Аристотеля є те, що метафора і (образні) порівняння не перемежуються, а розглядаються окремо як несуміжні категорії.

Одночасно з *ad Herennium* з'являються трактати Цицерона (106 до н.е. – 43 н.е.), перекладом котрих з-поміж інших займався Hubbell [10], однак їхня значущість в плані розвитку наукової думки стосовно образного порівняння є радше лімітованою. Він досить часто використовує різноманітні терміни (*comparatio*, *collatio*, *similitudo*, *simile*, *imago*), демонструючи різного роду порівняння, проте не ставить за мету їх докладну інвентаризацію. Крім того, актуалізовані терміни далеко не завжди підкріплюються прикладами, хоча, коли останні все ж мають місце, вони рідко ілюструють стилістичні фігури. Точне визначення використовуваної термінології не надається, як і не експлікується її зв'язок з фігуративністю, тому що автор, в першу чергу, розглядає їх як способи доведення певної точки зору і аргументації. Не зважаючи на чітку історичну / юридичну тематичну спрямованість текстів, Цицерон торкається питання метафор, розглядаючи їх – як свого часу це робив Аристотель і всупереч своєму сучаснику, автору *ad Herennium* – у взаємозв'язку з порівнянням як складовим елементом більш широкої категорії, названої ним компаративністю. Цицерон, як і інші мислителі античності, не концентрується на формальних способах вираження *comparatio*, *collatio*, *similitudo*, *simile* чи *imago*, кожен з яких позначав в його працях як образні, так і необразні порівняння, фокусуючись радше на їх функційному потенціалі, важливому для риторики і філософії. Їхні функції він вважав цінними при аргументації чи дискусії та сприяючими довершеності стилю промови, який, згідно з елліністичною теорією трьох стилів красномовства (досягнення, яке росіяни люблять приписувати Ломоносову), міг бути простим (для переконання), середнім (для насолоди) і високим (для схвилювання і захоплення слухача). В жодній своїй праці Цицерон не виділяє образне порівняння як окрему риторичну фігуру.

Одним з «прихильників» образного порівняння можна вважати Сенеку Молодшого (4 до н.е. – 65 н.е.). І хоча його роботи прямим чином не пов'язані з навчанням риторики, яка є єдиним свідченням античного потрактування фігур мовлення, вони виказують певні релевантні міркування, в котрих він проявляє деяку опозиційність до вже існуючих поглядів. По-перше, прослідковується термінологічна невизначеність серед його сучасників, адже в роботах Сенеки, на відміну від інших, *imago* (найчастіше використовуваний із

синонімічного ряду) постає більш узагальненим поняттям, ніж *similitudo*, і використовується не тільки для похвали чи цензури як це рекомендував автор *ad Herennium*. По-друге, Сенека коментує образне порівняння у розрізі метафоричного мовлення, що зближає його з Аристотелем, але віддаляє від Цицерона чи автора *ad Herennium*. І, на противагу усім, Сенека досить різко реагує на пораду не використовувати образне порівняння в прозі, констатує його беззаперечну цінність поза поезією в тому числі [18, с. 169]. Щоправда автор використовує термін *imagines*, що в черговий раз доводить тогочасну незакріпленість смислів за конкретними термінами, однак посилання на погляди попередників, зокрема Аристотеля і його *εἰκόν*, є очевидним. Терміном *simile* на позначення хоча б одного з видів порівняння Сенека не послуговується взагалі.

З урахуванням досягнень попередників, достатньо глибокий і результативний аналіз порівняння здійснює Квінтіліан (бл. 35 н.е. – бл. 100 н.е.), чиє 12-ти томне *Institutio Oratoria* 'Повчання оратору' вважається найповнішим підручником з риторики, на який робляться посилання в добу середньовіччя і відродження. Видання англomовного перекладу цієї праці [3] є двомовним: воно поєднує текст оригіналу і текст перекладу, що для дослідження історії вивчення образного порівняння є надзвичайно сприятливим, адже Квінтіліан у своїй роботі з-поміж іншого піднімає проблему термінології та встановлює певні латинські відповідники давньогрецької термінології. Використовуючи весь синонімічний ряд на позначення різного роду порівнянь (*similitudo*, *simile*, *imago*, *comparatio*, *collatio*), Квінтіліан, як і Цицерон, застосовує термін *similitudo* як основний, який номінує поняття порівняння, констатує його ефективність як методу і повсюдну поширеність, називаючи його однією з фігур мислення. В четвертій книзі він торкається питання доцільності використання в промові порівняння (яке повинно бути стислим) і метафори, згадуючи заборону обережних і педантичних наставників стосовно зловживання ними та іншими тропами. Таким чином, порівняння (*similitudo*) вказує в працях Квінтіліана подвійну природу: з одного боку воно пов'язується з мисленням, а з іншого боку – зі стилістичним ефектом, яким не варто перенасичувати промови ораторів. І хоча співвідношення фігур мислення, фігур мовлення і тропів не є чітко окресленим в *Institutio Oratoria*, Квінтіліан розмежовує два типи порівняння: порівняння з метою доведення (*probandi causa*) і порівняння з метою прикраси мовлення (*ornandi causa*). Там, де Аристотель використовував два різні терміни (*εἰκόν* і *παράβολή*), які могли позначати як спосіб аргументативного доведення, так і прикрасу мовлення, Квінтіліан застосовує один – *similitudo* – актуалізуючи, таким чином, єдину основу двох різних, незалежних проявів порівняння: як з метою доведення певної точки зору, так і з метою досягнення стилістичного ефекту. Характеризуючи перший, Квінтіліан посиляється на Цицерона і констатує, що порівняння для доведення зіставляє майже однакові поняття без додавання метафори, тобто є неметафоричним порівнянням, а порівняння для прикраси мовлення зіставляє більш віддалені поняття, наприклад людей і тварин, або неживих предметів, тобто має певну метафоричність. Іншими словами, Квінтіліан стверджує наявність двох типів порівняння, які через тисячоліття дослідники назвуть логічним і образним порівняннями. Останні він чітко співвідносить з утвореннями, які в давніх греків позначалися терміном *εἰκόν*, і обачливо попереджає про недоцільність надмірного їх використання під час аргументації [18, с. 192–201]. Автор *Institutio Oratoria* констатує свою обізнаність в більш детальних і більш подрібнених класифікаціях порівняння, які здійснювали відомі античні ритори, проте вважає свою категоризацію порівняння цілком оптимальною і достатньою, не бачучи необхідності окремо розглядати зокрема аналогію чи деякі види гіперболи, які в сучасному трактуванні відносять до образних порівнянь нерівності. Квінтіліан, як і всі його попередники, не зводить образне порівняння до конкретної структури, однак робить певний прогрес в тому, що він вперше розмежовує предмет і еталон порівняння, оперуючи, звичайно, тогочасною термінологією, яка була дещо неоднозначною, адже на позначення еталона використовувався той самий термін, що й позначав порівняльну конструкцію загалом – *similitudo*. Він рекомендує прискіпливо підбирати поняття, яке оратор використовує в якості еталона порівняння, тому що останній повинен бути зрозумілим і відомим слухачеві, він повинен бути більш очевидним для реципієнта, ніж предмет порівняння. Побіжно також піднімається питання позиційності компонентів образного порівняння і зазначається, що еталон порівняння може розташовуватися як в пре-, так і в постпозиції стосовно предмета порівняння, останні можуть бути розміщені як контактено, так і дистантно. Квінтіліан не оминає співвідношення образного порівняння і метафори, посиляючись на відомий Аристотелівський приклад з порівнянням (*Він зробив щось як лев*) чи отождоженням (*Він – лев*), стверджуючи що у випадку образного порівняння ми порівнюємо певний об'єкт з предметом, який хочемо описати, в той час як у випадку метафори цей об'єкт фактично використовується замість предмета порівняння. Практично дублюючи Аристотеля, Квінтіліан все ж під іншим кутом подає образне порівняння і метафору, тому що розглядає обидва явища в царині порівняння (*similitudo*), роблячи метафору одним з підвидів порівняння, незалежно від того наскільки вона є витонченою і досконалою. Компаративність (*comparatio*) Квінтіліан розглядає як дію / процес порівняння, а не як фігуру мовлення. Таким чином, можна зробити висновок, що Квінтіліан значною мірою впорядкував дещо розрізнені спорадичні спроби опису категорії порівняння, оптимізувавши з-поміж іншого й термінологічний апарат. Він виокремлює смну за обсягом категорію порівняння, яка включає як логічні, так і образні порівняння; останні співвідносяться з метафорою, не мають визначеної для них конкретної структури, тому охоплюють зокрема аналогію, порівняння нерівності та інші утворення, які зіставляють віддалені поняття; образні порівняння розглядаються як такі, що не повинні перенасичувати промови ораторів, але, за умови використання, вони не мають бути розлогими, а еталон

порівняння, позиційність якого не регламентується, повинен бути доступним і зрозумілим для реципієнта. Таке потрактування образного порівняння видається набагато ближчим до його сучасного розуміння, ніж часова дистанція між античною риторикою і сучасною лінгвістикою.

Праці Квінтіліана є останнім значущим доробком, який відображає становлення наукового потрактування образного порівняння античними мислителями. Вони, фокусуючись, в першу чергу, на використанні образного порівняння в риторичі (на протипагу поезії), звертають особливу увагу на стилістичний ефект, який може бути досягнуто його використанням, на функціях, які воно може виконувати в текстах різних жанрів, на співвідношення понять, позначених предметом і еталоном порівняння, на когнітивну (не)складність еталона порівняння для реципієнта. Усе це розглядається крізь призму особливостей риторичі того часу, яку не слід ототожнювати з будь-яким іншим жанром, адже виключно практична спрямованість діяльності ораторів (публічні виступи перед сучасниками, зокрема у суді чи під час конкретних політичних подій) зумовлювала певною мірою «вимоги» до образного порівняння як інструменту впливу на реципієнта і мистецтва здійснювати цей вплив красномовно. По-суті, явища, які ми сьогодні називаємо логічним порівнянням, образним порівнянням, предметом порівняння, еталоном порівняння, показником порівняння, порівнянням рівності чи нерівності, концептуальним зв'язком між предметом і еталоном порівняння, цільовим доменом порівняння / метафори, конкретизацією абстрактних понять шляхом порівняння та ін., активно аналізувалися ще до нашої ери, чи в перші століття нашої ери. Той факт, що термінологічний апарат був іншим, відмінним від сучасного, не може зменшувати значущості класичних праць.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі

Сучасні терміни на позначення образного порівняння є результатом генералізації, яка в процесі перекладу призвела до об'єднання первісно використовуваних декількох термінів у класичній античній спеціалізованій літературі в один, не завжди при цьому охоплюючи всі смисли першоджерела, причому в різних мовах перекладу включаючи різні смисли. Так, в слов'янській термінології розглядуване явище номінується словосполученням, що априорі є семантично ємнішим і більш конкретизованим, ніж аналогічна номінація лексемою в англійській літературі (пор. укр. *образне порівняння* і англ. *simile*). Кожен з термінів, використовуваний в перекладах першоджерел, віддзеркалює різні значення первісного багатозначного *εἰκὼν*, причому в українській номінації терміна додатково актуалізується значення суміжного *παραβολή*, в той час як в англійському терміні цього не відбувається, що, начебто, позбавляє його підстав існувати в домені порівняння. Звідси й виникають колізії на кшталт сумнівності того, що *simile* – еквівалент давньогрецького *εἰκὼν* – може бути пов'язаний з категорією порівняння: «важко встановити що відрізняє *εἰκὼν* від загального *similitudo*, але здається, що цією відмінністю є відсутність будь-якого реального порівняння в *εἰκὼν*» [18, с. 202]. Закономірно виникає питання: що саме вважається «реальним порівнянням» і чому в класичному Аристотелівському, усіма визнаному прикладі образного порівняння, визначеного як *εἰκὼν*, в якому Ахіллес «кинувся на ворога як лев» цього «реального порівняння» немає? Таким чином, переклад, а саме часткова еквівалентність термінів у різних мовах може зумовлювати особливості своєрідного розвитку теоретичних напрацювань стосовно одного і того ж явища в різних наукових школах, не зважаючи на спільне першоджерело. Приймаючи це до уваги, беззаперечне ствердження і критика того, що саме класики-ритори розуміли під образним порівнянням видаються дещо слабо аргументованими. Можна швидше говорити про те, що ми припускаємо / вважаємо, що вони вкладали в це поняття (не маючи можливості уточнити), а не шукати недоліки в їхніх потрактуваннях образного порівняння, які повною мірою реалізовували завдання свого часу.

References

1. Black M. More about metaphor. Metaphor and thought, ed. A. Ortony. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1993. P. 19–41.
2. Burkett J. W. Aristotle, Rhetoric III: a commentary. Dissertation Submitted to the Graduate Faculty of AddRan College of Liberal Arts Texas Christian University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, 2011. 547 p.
3. Butler H. E. The Institutio oratoria of Quintilian. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1920. 595 p.
4. Cairns D. The Tripartite Soul as Metaphor. Plato and the power of images. Boston: Brill, 2017. P. 219–238.
5. Caplan H. Trans. Ad C. Herennium De Ratione Dicendi (Rhetorica ad Herennium). London: William Heinemann Ltd, 1954. 433 p.
6. Destrée P. and Edmonds R. G. Introduction: The Power and the Problems of Plato's Images. Plato and the power of images. Boston : Brill, 2017. P.1–10.
7. Filonik J. Metaphors in Rhetoric: From Ancient Greek to 21st-Century Politics. S. Papaioannou, A. Serafim and M. Edwards (eds.). Brill's Companion to the Reception of Ancient Rhetoric, 2020. P. 1–28. DOI: 10.13140/RG.2.2.30432.71682
8. Ford A. Alcibiades' Eikōn of Socrates and the Platonic Text: Symp. Plato and the power of images. Boston : Brill, 2017. P. 11–28.
9. Gargani, A. Poetic comparisons. How similes are understood. PhD thesis, University of Salford, 2014. https://usir.salford.ac.uk/id/eprint/31952/1/Adam_Gargani_Electronic_Final_Redacted.pdf
10. Hubbell H. M. De inventione. De optimo genere oratorum. Topica by Cicero, Marcus Tullius. London: Heinemann; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960. 466 p.
11. Israel M., Harding J. R. and Tobin V. On simile. Language, Culture, and Mind. StanfordCA: CSLI Publications, 2004. P. 123–35.
12. Kennedy G. A. The Art of Persuasion in Greece. Princeton: Princeton University Press, 2016. 364 p.
13. Kirby J. T. Aristotle on metaphor. American Journal of Philology 118(4), 1997. P. 517–554.
14. Lakoff G. The contemporary theory of metaphor. Metaphor and thought, ed. A. Ortony. Cambridge and New York: Cambridge

University Press, 1993. P. 202–251.

15. Lakoff G. and Johnson M. *Metaphors we live by*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1980. 242 p.
16. Leezenberg M. *Contexts of metaphor*. Amsterdam: Elsevier. 2001. 231 p.
17. Mahon J. E. *Getting your sources right: what Aristotle didn't say. Researching and applying metaphor*, eds. L. Cameron and G. Low: Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1999. P. 69–80.
18. McCall M. H. *Ancient Rhetorical Theories of Simile and Comparison*, Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1969. 272 p.
19. Morgan K. *Plato's Goat-Stags and the Uses of Comparison. Plato and the power of images*. Boston: Brill, 2017. P. 179-198.
20. Novokhatko A. *The linguistic treatment of metaphor in Quintilian. Pallas* (103), 2017. P. 311-318.
21. Ortony A. *Metaphor, language and thought. Metaphor and thought*, ed. A. Ortony. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1999. P. 1–16.
22. Ricoeur P. *Between Rhetoric and Poetics. Essays on Aristotle's Rhetoric*, ed. A. Rorty. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 1996. P. 324–84.
23. Swiggers P. *Cognitive aspects of Aristotle's theory of metaphor. Glotta* 62(1/2), 1984. P. 40–45.
24. Wierzbicka A. *Metaphors linguists live by: Lakoff & Johnson contra Aristotle. Research on Language and Social Interaction* 19(2), 1986. P. 287–313.
25. Ziolkowski J. *Plato's Similes: A Compendium of 500 Similes in 35 Dialogues*. 2014. <https://plato.chs.harvard.edu/toc>